

Mihez kötődik a kötőmód? Kötőmódhasználat a Nádasdy-levelezésben¹

Bácsi Enikő

Nyelvtudományi Kutatóközpont
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

This study explores the triggers of subjunctive in Middle Hungarian (1526–1772): the conjunction, the main clause predicate or the order of the verb and verbal prefix. For this historical examination, I used an annotated and morphologically analysed database, the Historical Corpus of Informal Language Use. The basis of the present analysis was a set of 184 letters by Hungarian nobles, Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsay, written in the 16th century. 105 expressions were created with the *-J* mood suffix and 12 with the *-nA/-nÁ* suffix. The clauses were mainly connected by the conjunction *hogy* 'that'. Although the conjunction cannot be omitted from the beginning of a subjunctive clause in Present-day Hungarian, there are some examples like that in the historical material. The direct word order of the verbal prefix and the verb was found to be dominant, which is in line with Present-day Hungarian, but in a few cases the reverse word order was also attested. The analysis of the sentences yielded results parallel to the Present-day Hungarian categorization: the subjunctive mood occurred most commonly in clauses of purpose. In addition, other main clause predicates also attracted this mood.

Keywords: subjunctive mood, Middle Hungarian, Hungarian Historical Corpus of Informal Language Use, letters

Kulcsszavak: kötőmód, középmagyar kor, Történeti magánéleti korpusz, levelezés

1. Bevezetés

A kötőmódnak a funkcióját a magyar nyelvben elsősorban a felszólító mód jelölőjével alakilag azonos módjel jeleníti meg, de a történetiségben a feltételes mód jelölője is betölthette ezt a szerepet, tehát erősen grammatikai rendszerben jött létre versengés a funkció kifejeződései között. A kapcsolatot az teremti meg, hogy mindhárom mód nem tényle-

¹ A tanulmány az NKFI FK 135186. számú, *Regiszterfüggő változatok a közép-magyarban* című munkálat keretében készült. Köszönettel tartozom Kugler Nórának a szakmai segítségért, valamint lektoraimnak hasznos észrevételeikért, javaslataikért.

ges megvalósulásként kezelt folyamatokat jelenít meg (Tolcsvai Nagy 2017a: 351). A kötőmód kifejezése alakilag jelölt(ebb) módhasználat, a szemantikai komplexitással összefüggésben egyfajta nagyobb jelöltséget, elkülönbözést jelent a kijelentő módtól. E morfoszintaktikai kategóriának a felszólító móddal alakilag egybeeső formáját a mai magyarban többen különböző szempontokból is vizsgálták, a történetiségben azonban erre kisebb figyelem irányult. A jelen írás célja, hogy megpróbáljon választ keresni arra a kérdésre, hogy vajon a kötőmód középmagyar kori használata mihez köthet erősebben alkalmazásának grammatikai összefüggésrendszerében: a mondatban szereplő kötőszóhoz, a főmondati keretkifejezéshez vagy az ige és a hozzá kapcsolódó igekötő sorrendje lehet meghatározó. Lényeges, hogy a cél nem motiváló összefüggés (hiszen a funkcionális, a jelentésviszonyokon alapuló motiváció egyértelmű), hanem jellemző együttállás keresése. Ezek nyomán a tanulmány a konjunktívuszi mellékmondatokból a *hogy* kötőszó elhagyhatóságának arányait elemzi, a kötőmódú mellékmondat szórendjét ismerteti, továbbá azonosítja azokat a főmondatbeli kulcsszavakat, predikátumokat, amelyeket konjunktívuszi mellékmondat követ. A vizsgálat egy szűkebb adathalmazon tanulmányozza és adatozza a kötőmód ezen középmagyar kori jellegzetességeit, a cikk forrásául ugyanis egy 16. századi levelezés, Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya 184 misszilise szolgál.

A jelen dolgozat először a kötőmódhoz tartozó elméleti háttérrel mutatja be, majd a vizsgált jelenségeket és az alkalmazott módszert ismerteti. Ezt követi az eredmények feldolgozása, végül pedig az ebből levonható következtetések olvashatók.

2. Elméleti háttér

Az indoeurópai nyelvekben a kötőmód olyan önálló igemód, amely formailag és használatban is elkülöníthető a többi módtól. Jellemzően az összetett mondat alárendelt tagmondatában jelenik meg. A nemzetközi terminusok a latin *coniunctivus* ('kötő, összekapcsoló') vagy *subiunctivus* ('alávető, összefüggő') fordításaként jöttek létre (például: n. *Konjunktív*, ol. *congiuntivo*; ang. *subjunctive*, sp. *subjuntivo*, fr. *subjonctif*), és mind utalnak az igealak azon tulajdonságára, hogy az összetett mondat főmondatának alárendelt, és ehhez kötődő jelenségről van szó (H. Varga 2020: 442). E mód szerepe általában az, hogy a még be nem következett, irreális eseményeket kifejezze (Turi 2009: 29). Az igazságfeltételes szemantikára építő leírások itt a kontingenciát, a nem meghatározható igaz-

ságértéket emelik ki, míg a funkcionális megközelítések a diskurzusban levő felek mentális világára hivatkoznak (Tolcsvai Nagy szerk. 2017b).² A jelenet episztemikus státuszával összefüggő meghatározást erősíti, hogy bizonyos nem indoeurópai nyelvekben (például a pápua új-guineai nyelv esetében) az *irreális* felel meg ennek a kategóriának (Mauri – Sansò 2016: 5). Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a reális – irreális bináris tagolás önmagában keveset mond el arról, hogy a nyelvek hogyan bálnak a lehetséges, illetve a diskurzus idejéhez le nem horgonyzott folyamatokkal (lásd Kugler 2015: 63). Alkalmazását tekintve a különböző nyelvekben eltérések mutatkoznak (Chubaryan – Karapetyan 2009: 210). Különbség figyelhető meg ugyanis annak kapcsán, hogy mely főmondatbeli kulcsszók vonzanak kötőmódot a mellékmondatokban. Ez az igemód jelentkezik azokban az esetekben, amikor a beszélő a beágyazott mondatban szereplő eseményekhez fűződő mentális viszonyát fejezi ki (például: akarátát, vágyát, félelmét, kételyét), illetve udvarias kérésekben, megengedő, feltételes és összehasonlító stb. mondatokban is helyet kap (a kötőmód lehetséges megjelenéseit a különböző nyelvekben bővebben bemutatja Yoon 2011: 60). A kötőmód teljes paradigmával rendelkezik, minden számban és személyben megformálható (H. Varga 2020: 442), ez pedig elkülönbözés a felszólító mód jellemzőitől, és érvként szolgálhat ahhoz (lásd például Péteri 2005-ben), hogy a kijelentő mód mellékmondati jelölőjének is tartsák (lásd még az alapbeállítás szerinti egyenes szórendet is).

A magyarban a kötőmód alárendelt mellékmondatokban jelenik meg. Grammatikai jelölője alakilag azonos a felszólító mód *-J* jelével, de a történetiségben egyes ó- és középmagyar mellékmondat-típusokban a feltételes mód *-nA/-nÁ* jelét is alkalmazták ebben a szerepben (Simonyi 1881: 69–70; Klemm 1928: 576; E. Abaffy 1983: 170–174; Dömötör 1985: 347, 1985–1986: 104, 1988: 421–422; Kántor 2010: 20–22, 2014: 93; Bácsi 2021). A kötőmód a feltételes mód jelével fejeződik ki például célhatározói mellékmondatokban: *es mene az helyre holott vala frater Bernald hogy **zolnanak** ewzue ysteny myuelkedettrewl* JókK. 9 (Kántor 2010: 21), valamint felszólító-engedélyadó tárgyi mellékmondatokban is: *Azert masod estendewben engede hogy frater Bernald **elmenne** zent Jakabhoz* JókK. 14 (uo.). A *-J* jeles igemód a mai magyarban nem jár időjellel, a kötőmódú predikátum időbeli értelmezése a főmondati állítmánytól függ (Turi 2009: 29–30). A kései ómagyarban az alakilag jelö-

² A kötet több tanulmányában megjelenik ez az elgondolás.

letlen jelen idejű igealakok mellett a forrásokban előfordultak a felszólító módnak *-t(t)* jeles + *legyen* segédigés szerkezetű múlt idejű alakjai is. Ez a paradigma latin mintára jött létre, és viszonylag ritkán jelentkezett (E. Abaffy 1992: 146). A történetiségben a feltételes mód jelével történő megformálásnak az alakilag jelöletlen jelen idejű és a *-t(t)* jeles + *volna* múlt idejű alakja is ismert volt (E. Abaffy 1992: 136–138).

A kötőmód feltűnése feltehetően ahhoz a nyelvtörténeti folyamathoz köthető, melynek során a nemfinit alárendeléstípusok mellett kialakultak a véges ígét tartalmazó megoldások, azaz – jelen esetben – a célhatározói viszonyt kifejező infinitívuszi mellékmondat mellett megjelent a mellékmondati jelenetnek véges igealakkal történő alternatív megkonstruálása (Haader 1995: 657; lásd még Pomozi 1991: 10; Szarka 2000: 251–252).³

A *kötőmód* terminus már a korai nyelvtanírók (Sylvester János, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál) munkáiban is megtalálható. A 18. század nyelvtaiban pedig már használatának szabályai is fellelhetők (Szili 2012: 23). Vizsgálatában a 19. század utolsó harmadában jelentkezett fordulat, Simonyi Zsigmond ugyanis cáfolta a magyarban a kötőmód létét (Simonyi 1877). Kijelentése több nyelvtaníróra is nagy hatást gyakorolt, így a téma kutatása hosszabb ideig háttérbe szorult (Szili 2012: 22). A jelenséget a 20. század utolsó harmadától kezdték ismét részletesen tanulmányozni, az igemód státuszát tekintve azonban ebben az időszakban is eltérnek a vélemények. Négy csoport különíthető el a különböző nézetek alapján (Sárkány 2018: 6).

Az elsőben az úgynevezett kötőmód nélküli szakirodalom kapott helyet. Ezekben az írásokban a kötőmód mint szakszó nem, vagy csak érdekességként szerepel. Megemlítik a mellékmondatban jelen levő felszólító mód nem imperatívuszi funkcióját, de ezek a nyelvtaok elsősorban csak felszólító vagy parancsoló módról számolnak be (Tompá 1961; Hadrovics 1969; Kugler 2000). A második csoportban levő tanulmányok már számolnak a kötőmódú mellékmondatral. A szintaxisban különítik el a kötőmódot a felszólító módtól, morfológiailag nem választják el őket egymástól (Pataki 1984; Trón 2001; É. Kiss 2003; Péteri 2005; Kugler 2017a, 2017b; H. Varga 2020). A harmadik csoportba sorolhatók azok az elgondolások, amelyek három igemódot tartanak számon: a kijelentő, a feltételes és a kötőmódot. Az alaktanban nem határolják el a felszólító és

³ Figyelemre méltó, hogy ezzel szemben az ó- és középanyolban a *to* + főnévi igenév szerkezetek számának növekedésével párhuzamosan csökkent a *that* 'hogy' kötőszóval megalkotott kötőmódú mondatok aránya (Stojaković 2020).

a kötőmódot, és kizárólag kötőmódot feltételeznek (Farkas 1992; Hegedűs 2004; Turi 2009). A kötőmódot olyan morfológiai kategóriának tekintik, amelyhez bizonyos esetekben társulhat felszólító jelentés. Itt azonban fontos megjegyezni, hogy Hegedűs (2004) a kötőmód specifikus alkategóriájának tartja a felszólító módot. Turi (2009) a felszólítást szintaktikai felszólító operátorként vezeti be, amely igemozgatást vált ki, ugyanis ekkor az igemódosító és az ige sorrendje megfordul. A szintaxisban azokat a kötőmódú igei állítmányt tartalmazó mellékmondatokat nevezi konjunktívuszi mellékmondatoknak, amelyekben nem jelentkezik felszólító operátor. Amennyiben szerepel benne, felszólító mondatról beszélhetünk. A felszólító operátor nélkül jelentkező kötőmód leginkább mellékmondatokban fordul elő, míg a felszólító mondatok fő-, illetve alárendelt mondatként is megjelenhetnek (Turi 2009: 28–32). A negyedik csoportban külön kategóriaként foglal helyet az alaktanban a felszólító és a kötőmód (Kenesei 1992; Tóth 2003, 2005, 2014). A jelen tanulmányban funkcionális kognitív nyelvészeti kiindulópontból közelítem meg a vizsgált témát. A kötőmódot morfoszintaktikai jelenségnek tartom, még pontosabban: nem határolom el a morfológiai és a szintaktikai tényezőket, jellemzőket.

3. A vizsgált jelenségek és módszerek

A jelen kutatás egyik fontos szempontja a *hogy* kötőszó jelenlétének, illetve elhagyhatóságának (a strukturális szakirodalomban: törlésének) a tanulmányozása. A mai magyarban a konjunktívuszi mellékmondat éléről nem hagyható el a *hogy* kötőszó, például: *Meséltem neki, **hogy elaludjon*** (Kugler 2000: 107), szemben a felszólító mondatnál, az előbbinél a kötőszó elmaradása ugyanis agrammatikus mondatot idéz elő (Pataki 1984: 213; Turi 2009: 31). Turi ezt a jelenséget a következőkkel indokolja: „a kötőszó hordozza azt a [+CONJ] jegyet, melyet a főmondati predikátum bővítményétől megkíván”, „[...] elhagyása esetén nem teljesülne a főmondati predikátum [+CONJ] jegyű bővítmény iránti szelekciós igénye” (Turi 2009: 31). A funkcionális megközelítésben a kötőszó megjelenése a mellékmondat keretkitöltő, -kidolgozó funkcióját jelzi, elhagyhatósága a kontextualizálással függ össze: minél inkább idézetszerű a mellékmondat, annál természetesebb a kötőszónélküliség (Kugler 2017b).

Történeti szövegek elemzésénél viszont érdemes figyelembe venni néhány diakrón jellegzetességet. A vizsgált kötőszó mondatbevezetőként az ősmagyar kor során grammatikalizálódott, és ami leíró szempontból

elhagyhatóság, diakrón oldalról úgy is értelmezhető, hogy a grammatikalizációs folyamat egyik kései lépése, a kötelezővé válás nem következett be az adott szerkezetben (Haader 2008: 78; Gugán 2017a: 77–78). Emellett kiemelendő az is, hogy a történetiségben más olyan tagmondat-típusban is elhagyható volt a *hogy* (például tagadó főmondat mellett, valamint amikor a *hogy*-kötőszós mellékmondatnak melléknév a feje, továbbá amikor a mellékmondat a főmondat alanyi viszonyát részletezi stb., Gugán 2017a), amelyekben a mai nyelvben már nem grammatikus a tagmondat élén álló kötőszó elmaradása. 15–18. századi írásokat tanulmányozó kutatásomban is általánosan adatolható volt a kötőszó nélküli változat, így lehetséges, hogy a középmagyar korban opcionális lehetett a kötőszóhasználat a kötőmódú mondatokban. A vizsgált anyagban a 16. századtól kezdve a 18. századig emelkedett a *hogy* kötőszó nélküli mondatok száma, aminek háttérében nyelvjárási sajátosság állhatott (Bácsi 2021). A dolgozat nem azt vizsgálja, hogy a létező szerkezetekből törölhető-e a kötőszó, hanem arra kíváncsi, hogy milyen arányban adatolható a kötőszós és a kötőszó nélküli konjunktívuszi mellékmondat.

A másik hangsúlyos része a vizsgálatnak a kötőmódú mellékmondat szórendjének az elemzése. A strukturális megközelítés szerint a mai magyarban a fókusz tartalmazó, a felszólító,⁴ illetve a tagadó mondatokban jelentkezik igemozgatás, míg ez a konjunktívuszi mellékmondatoknál nem fordul elő (Turi 2009: 32). Funkcionális szempontból az inverzió különféle, a magmondat alapértelmezett funkcióját felülíró műveletek jelölője (ez az előbb felsoroltaknál több műveletet átfogó magyarázat, vö. Imrényi 2017), illetve a beszédcselekvés-érték jelölése miatt inverzió jellemzi a prototipikus felszólító magmondatot is (pl. *menj el*). A kötőmód megjelenése a standard nyelvváltozatban nem idézi elő tehát az igemódosító és az ige fordított szórendjét, például: *Nem akarom, hogy **elmenj!*** (Kugler 2000: 107), ellentétben a fentebb felsorolt mondatokkal (Prileszky 1974: 474; Pataki 1984: 217; É. Kiss 2003: 143; Kugler 2017b: 835).

A történetiségben ez a szórendi mintázat lépéseken keresztül jött létre: először a fókusz tartalmazó mondatokban vált általánossá az inverzió, legkésőbb a tagadók esetében (Gugán 2008). A felszólító mondatokban ez feltehetőleg a kettő között történt meg. A kötőmód szempontjából a felszólító mód alkalmazásának a körében a beágyazott felszólító mondatok a lényegesek, mert ezekben a környezetekben jöhetett létre a kötőmód morfológiai jelölésmódja. A konjunktívuszi mellékmondatban levő

⁴ Ide értve a beágyazott felszólító mondatokat is.

egyenes szórend annak a kornak a lenyomata, amikor a felszólító mondatokban (a beágyazottakban különösen) az igemódosító-ige (azaz az egyenes) szórend volt a jellemző. A kötőmódú mellékmondatok ezen szórendi sajátossága megőrződött a mai standard magyarban. A beágyazott felszólítás és a kötőmód kapcsolatát jelzi, hogy nyelvjárási változatokban a kötőmódban is jelentkezhet a fordított szórend (Gugán 2008, 2017b, 2018). Középmagyar kori szövegek vizsgálatakor találkoztam olyan esetekkel, amikor az igekötő és az ige fordított sorrendben állt, például: *Melly szok után látván a fatens, hogj az Jóczikné szolgálója a pitvarban lugoz, bé megjen a fatens a pitvarba, hogj kérdezze meg az szolgálótul ha mi kárt tett volna a Német* (Bosz. 61., 1716). A 16. századtól a 18. századig nőtt a fordított szórendű megformálás. Ez a jelenség nyelvjárási sajátosságokkal magyarázható (Bácsi 2021). Jelen írásomban az igemódosító kategórián belül csak az igekötőkkel foglalkozom; továbbá az igekötő és az ige szórendjének vizsgálatakor különbséget teszek a felülíró kifejezés által kiváltott inverzió és a felszólító magmondat fordított szórendje között (Imrényi 2017).

A harmadik elemzendő tényező a kötőmódú mellékmondatok kapcsán a főmondati keretkifejezés kérdése. A főmondatbeli predikátum meghatározott szemantikai jegyei (keretkifejezések, kulcsszók) hívják elő a mellékmondati kötőmódhasználatot (Hadrovics 1969; Turi 2009: 30; H. Varga 2020: 445–446). A főmondatban megképződő keret asszociálódik a potencialitással. A főmondat határozza meg a szerkezet beszédcselekvés-értékét, a főmondat által elrendelt fogalmi keret pedig befolyásolja a mellékmondati ige módját (Kugler 2017b: 839). A kötőmód leggyakrabban a célhatározói mellékmondatokban fordul elő. Ebben a konjunktívuszi mellékmondatfajtában az *azért*, az *avégre* és az *avégett* utalószavak sematikusán kidolgozzák a keretet. A kötőmódot vonzó legfontosabb szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok a következők: kvalitatív (*fontos*) és deontikus (*kell*) értékelést, episztemikus értékelést (*nem tudja elhinni*), engedélyezést (*megenged*), tiltást (*megtilt*), célt (*igyekszik*), szándékot (*rászánja magát*), hajlandóságot (*hajlik*) és vágyakozást (*vágyik*) kifejező predikátumok. A felszólító vagy a konjunktívuszi mellékmondatokat az akaratot, óhajt (*szeretne, óhajt*) kifejező predikátumok is előhívhatják. A főmondati predikátumok egy részének közös jellemzője, hogy bennük a beszélőnek az alárendelt tagmondatban leírt eseményhez, tényálláshoz fűződő viszonyulása (értéktételek, érzelmek stb.) jelenítődik meg (Turi 2009: 30; H. Varga 2020: 445–446).

Az elemzés módszere az, hogy azonosítom azt a főmondatbeli kifejezést, amellyel a mellékmondati kötőmód keretadóként összefügg. A kategóriákat nem a szakirodalomban már kialakított ontológiák alapján alkotom meg, hanem, ahol csak lehet, a keretkifejezés jelentéséhez a legpontosabban ragaszkodva.

4. Adatvételezés

A kötőmód sajátosságainak, azon belül is a fenti szempontoknak a tanulmányozásához a Történeti magánéleti korpuszban (a továbbiakban: TMK) található 16. századi levelezés, Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya írásai szolgáltak forrásul. Az adatbázis az ó- és középmagyar kor magánéleti nyelvi regiszteréhez legközelebb álló műfajokat tartalmazza, így a házaspár 1536-tól kezdődő levélváltása is helyet kapott benne. Mivel a TMK annotált és morfológiailag elemzett korpusz, így lehetséges morfoszintaktikai címke segítségével keresni az anyagban. A „Subj” címke alapján egyetlen találati listában jelennek meg a kötőmódú és a felszólító módú igealakok (Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018).

A házaspár egymásnak írt misszilisait, összesen 184 levelet elemeztem, amelyeknek az 58%-át (106 db) a férj küldte, 42%-a (78 db) pedig a feleségtől származik. A keresőkifejezés beírása után összesen 1021 találatot jelenített meg a program. A kötőmódú és a felszólító módú igealakok szétválasztása nem minden esetben egyszerű feladat, különösen történeti szövegek kapcsán (vö. a 3. fejezetben ismertetett kötőszó-elhagyhatósági és szórendi sajátosságok a történetiségben). Az elkülönítésben segítséget jelentett az a konjunktívuszi mellékmondatra jellemző tulajdonság, hogy habár az igén jelentkezik a *-J* módjel, a mondat nem rendelkezik felszólító illokúcióval, míg a felszólító mondatban szerepel felszólító operátor. A főmondati predikátumok is segíthetik a döntést, hiszen – a mai magyar és az ómagyar eredményekből kiindulva – bizonyos predikátumok csak felszólító módot, mások csak kötőmódot, míg egyes elemek mindkettőt előhívhatják a mellékmondatbeli igén. A vizsgált anyagból összesen 105 tartalmazott konjunktívuszi mellékmondatot, a többi 916 pedig felszólító (mellék)mondatot. A történetiségben a *-J* módjel mellett a *-nA/-nÁ* jellel is létrejöhetett a konjunktívuszi mellékmondat. Átvizsgáltam a levelezésben az összes feltételes módú igét is, hogy hátha akad olyan, amely ezt a még be nem következett, irreális olvasatot fejezi ki a mellékmondatban. A 303 adatból összesen 12 kötőmódot kifejező találat jelentkezett a házaspár leveleiben. A jelen tanulmány elsősorban

ezt a 117 konjunktívuszi mellékmondatot vizsgálja, és erről tesz megalapításokat. Először a *-J* módjellel megalkotott formákat, majd a *-nA/-nÁ* jeles alakokat mutatom be a korábban ismertetett három szempont szerint.

5. Eredmények

5.1. A *-J* módjeles formák

A *-J* módjellel létrehozott adatok tanulmányozása azt mutatta, hogy legnagyobb arányban, a konjunktívuszi mellékmondatok 94,3%-ában (99 esetben) szerepelt a *hogy* kötőszó mint tagmondatkapcsoló elem. A kötőszó megjelenése tehát jellemző a szerkezetre, de a kötőszóelhagyás sem korlátozódott a felszólító mellékmondatra, ugyanis a mondatok 5,7%-ában (6 alkalommal) nem fordult elő *hogy* kötőszó a kötőmódú mellékmondatban. Ilyenkor vagy nem jelentkezett semmilyen kötőszó, vagy egy másikkal formálódott meg a mondat.

A következő példa (1) a tipikus mintát szemlélteti, ahol a mellékmondatban megjelenik a kötőszó.

- (1) *Az hol az haragrúl írsz, ne adja Isten, **hogy** én te reád **haragudjam**, mert mihelt az lenne, ottan tudnám, hogy mindketten megbolondultunk, kitűl ótalmazzon az úr Isten.* (Nád. p. 1, 1544)⁵

A *hogy* kötőszó nélküli változat jelentkezett az alábbi mondatnál (2). Ennél az esetnél az elmaradást több tényező motiválhatja. Egyrészt a kifejtő szerkezetbe történetileg eleve később került be a kötőszó (Haader 2008: 78); másrészt az előző tagmondatban is szerepel *hogy*, így a konjunktívuszi mellékmondatban az elhagyással a megnyilatkozó elkerülheti az ismétlődést. Harmadrészt akár az az opció is lehetséges, hogy a *jól tudod* kifejezés egyfajta közbevetés, a metapragmatikai tudatosság jelzése, utalás a közös tudásra, így viszont megjelenik kötőszó az adott példában. Figyelemre méltó a *légyen* jelenléte a tagmondatban, hiszen felmerülhet a kérdés, hogy mi motiválhatja a feltűnését, ha elsősorban tudottként kezelik a felek a március hónap jellegét, de ténynek nem tarthatjuk, mivel nem feltétlenül következik be. A szokásszerűen létrejövő szituációk nem

⁵ Az adatokat betűhűen közlöm, a hivatkozás az adott forrásnak a Történeti magánéleti korpuszban alkalmazott rövidítése, a levél oldalszáma és az év alapján történik.

faktuális kezelésére előfordul az irreális módkategória alkalmazása más nyelvekben is (Kugler 2015: 63).

(2) *más az, hogy jól tudod, Ø az márczius mely beteges hó légyen.*

(Nád. p. 34–35, 1559)

Másik kötőszó használatakor általában vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolták össze a tagmondatokat. Ezek az esetek az áljelzői szerkezeteknek azon típusait képviselik, amikor a vonatkozó mellékmondat célhatározói értelmet fed le (Dömötör 2006: 41, 43).

(3) *Továbbá im Pécsy Mártont alá küldtem, adj jó tanuságot néki, mit kellessék vásárlani az mennyegzőre, adj pénzt is, **kivel beérje.***

(Nád. p. 46–47, 1559)

A kutatás fontos részét jelentette a konjunktívuszi mellékmondat szórendjének a vizsgálata. Azokban az esetekben, amelyekben a mellékmondatban igekötős ige szerepelt, az igekötő és az ige sorrendje a következőképpen alakult: a leggyakoribb az egyenes szórendű megformálás volt a levelekben, 93,5%-uk (43 adat) ilyen volt. Ezt illusztrálja a következő mondat:

(4) *Az törökök együtt vannak, várják, hogy mi **eloszoljunk**, mi es azt várjok, hogy **ők eloszoljanak***

(Nád. p. 4, 1550)

Ezen a kategórián belül a megszakított sorrendű létrehozás is előfordult. Az egyenes szórendű esetek 9,3%-a (4 adat) tartozott ide.

(5) *Mindazáltal gyakran írj, ha azt akarod, hogy **meg ne bolonduljunk**,*

(Nád. p. 1, 1544)

A mai magyarban a kötőmód megjelenése nem hozza magával az igekötő és az ige fordított szórendjét, a 16. századi misszilisekben ellenben erre is mutatkozott találat. Az igekötős igét magába foglaló konjunktívuszi mellékmondatok 6,5%-a ilyen formában jelent meg. Mindhárom esetben felszólító főmondatához kapcsolódott a kötőmódú mellékmondat. A (6) és a (7) példában a kötőmódot a célviszony, míg a (8) esetében a GONDOSKODÁS (egy lehetséges jövőbeli helyzetről) motiválja. A három mondat az alábbiakban olvasható:

(6) *Csaknem elfeledtem ezennel !ezennel küldd fel az te nyuz subádat, hogy ahhoz képest tudják megcsinálni az új subát és ugyan itten megbéllenyi, hogy **készülhessen meg** ez innepre*

(Nád. p. 12, 1554)

(7) *Az több marhát megvetetem, az szekereket, az mint megírtam, küldd el Pozsonba, hogy **mehessek haza** rajta.* (Nád. p. 12, 1554)

(8) *De **vüselj** gondot rea, hogy vagy az Hánon vagy az vizen **mehessek által**.* (Nád. p. 56, 1560)

A vizsgálat harmadik egysége a főmondati keretkifejezés elemzése volt. A keretkifejezések alapján a következő csoportokat tudtam elkülöníteni: CÉL; LEHETSÉGESSÉG; VÉLEKEDÉS; SZÜKSÉGESSÉG; AKARÁS; MEGENGEDÉS, ENGEDÉLYEZÉS; TILTÁS; DEONTIKUS JELLEGŰ ÉRTÉKELÉS; SZÁNDÉK, HAJLANDÓSÁG; HIÁNY és GONDOSKODÁS.

Legnagyobb számban a CÉL-t kifejező, célhatározói mellékmondatokban jelent meg a kötőmód. Az anyag 34,3%-át (36 adat) ez a típus adta:

(9) *Ha Kd **azért** irat mással, hogy én is mással **írassak** [...]*
(Nád. p. 86, 1552)

(10) *Ha mátiúl fogva egy hétig semmi leveledet nem vehetem, nem **tűrhetem** tovább, egy emberemet hozzád bocsátom, hogy **meglássa**, mint vagy*
(Nád. p. 4–5, 1551)

Nagy arányban szerepeltek a tanulmányozott mondatokban LEHETSÉGESSÉG-et kifejező elemek, amelyek létrehozták a kötőmódú formákat. Ebben az esetben a LEHETSÉGESSÉG modális (nem episztemikus) meta-kifejezés, a főmondatban megnyíló fogalmi keretet jelenti. A konjunktívuszi mellékmondatok 21,9%-ában (23 alkalommal) ez a fogalmi keret aktiválódott. Példák erre a *lehet* igealakokkal megalkotott mondatok:

(11) *de ha az nem **lehet**, hogy Kd mast **megjűjjon**, avagy csak írjon Kd gyakrabban az Kd egészsége felől.* (Nád. p. 109, 1560)

(12) *Továbbá azt írhatom Kdnek az kevély nádrispánné asszony felől, hogy viselő szoknyája egy szál sincs; a ki volt, **!azt** immár nem **lehet**, hogy **viselhesse**, mert meg vagyon [...];*
(Nád. p. 91–92, 1554)

A VÉLEKEDÉS-t kifejező szemantikai tartalmak is kötőmódot vonzottak. Ez a kategória az elemzett mondatoknak a 11,4%-át (12 eset) érintette. Az alábbi példapár is ezt illusztrálja:

(13) *Ezt én arra írom, hogy nem **vélem**, hogy én az menyekezőre **haza érkezzem**.*
(Nád. p. 21–22, 1558)

- (14) Azt **álléto**m [’alítom’] **vala**, hogy én ez héten **haza mehessek**, de igen félek rajta, hogy még az innepre es király **haza bocsásson**
(Nád. p. 14, 1555)

A SZÜKSÉGESSÉG kifejezése fordult elő a mondatok 10,5%-ában (11 adatban), amely jelen alkalommal a LEHETSÉGESSÉG-hez hasonlóan a főmondatban megnyíló fogalmi keretet jelenti, a megállapítása pedig a konkrét kifejezés jelentése alapján történik.

- (15) *nem volt **szükség**, hogy **kövess**, mert bizon nem bántottál ezzel engemet; nem búsulok is ez te levedben.* (Nád. p. 47–51, 1559)
(16) *nincs **szükségem** reája, Istennek legyen hála, hogy mással **írossak**.*
(Nád. p. 86, 1552)

A főmondatban az AKARÁS kifejezése is befolyásolta a mellékmondati ige módhasználatát. A misszilisekben levő konjunktívuszi mondatok 8,6%-a (9 találat) ehhez a csoporthoz volt sorolható.

- (17) *de ha Kd azt **akarja**, hogy gyakran **küldjek** Kdnek gyümölcsöt, Kd bocsásson haza Sárvárra* (Nád. p. 109, 1560)
(18) *de császár holnap Ujhelybe megyen és azt **akará**, hogy vele **menjek**, és hogy annál es közelb leszek hozzátok, annál nehezebb nekem, hogy haza nem mehetek.* (Nád. p. 55–56, 1560)

Konjunktívuszi mellékmondat kapcsolódott a MEGENGEDÉS-t, ENGEDÉLYEZÉS-t kifejező főmondati keretkifejezésekhez is (6 találat). Az alábbi két mondat az *enged* predikátummal is erre szolgál példaként:

- (19) ***engedje** az kegyelmes Isten, hogy jobbat **írhasson** Kd ennél is*
(Nád. p. 71, 1541)
(20) *Istennek legyen hála, hogy megállotta, **engedje** ű szent fölsége, hogy innétova is **megállja**.* (Nád. p. 5–6, 1551)

Az előzőekben ismertetettekhez képest másként megalkotott típus a TILTÁS-t kifejezőké, ugyanis ez a csoport nem az igei alaptag szemantikáján alapul, hanem a beszédcselekvés-értéken (Kugler 2017b: 839). A korpusz három eleme így formálódott meg. Jól szemléltetik ezt a következő példák:

- (21) *Továbbá az mit Kd Szabó Jánostúl izent, **!hogy kin ne tudja** Kd, hogy **járjak**, nem járok, mert közel vagyon mast hozzánk Török Bálint, de még **!miket nem bántott**.* (Nád. p. 71, 1541)

(22) *(Az élő Istenért kérem Kdet,) hogy senki úgy ne bíztathassa Kdet, hogy az metélésnek álljon Kd.* (Nád. p. 90, 1553)

Két esetben a főmondatban levő DEONTIKUS JELLEGŰ ÉRTÉKELÉS hívta elő a konjunktívuszi mellékmondat használatát.

(23) *És illik es, hogy mert ő atyjafia, hogy ő tartsa.* (Nád. p. 10, 1554)

(24) *Inkább illik azért annak lenni, hogy mi várjunk ű tőle az fiaiba, hogy nem mint ű fölsége mi túllönk.* (Nád. p. 28, 1558)

Egy-egy adat szerepelt a SZÁNDÉK-ot, HAJLANDÓSÁG-ot (25); a HIÁNY-t (26) és a GONDOSKODÁS-t (27) kifejező predikátumokra a vizsgált mondatokban.

(25) *(Kérlek, kérlek, kérlek, ne véld szánd-szándoknak, hogy az meghagyott napokra hozzád nem meheték, mert Isten bizonságom,) hogy ugyanaz volt szándokom, hogy az napra, kire montam vala, haza menjek.* (Nád. p. 3, 1550)

(26) *mind az két czímert hatszáz negyven tallyéronn vettem meg, !da valaki látta, minden ember azt mondta, hogy !hogy ezer tallért ér, azért immár az subafölt megveszem, az szoknyának valót nem vehetem meg, mert nem találhatnak olyat, ki megtartsa az szünyét,* (Nád. p. 12, 1554)

(27) *De vüselj gondot rea, hogy vagy az Hánon vagy az vizen mehessek által.* (Nád. p. 56, 1560)

Összefoglalva a fentieket, az anyagban a -J módjelű kötőmódot vonzó legfontosabb szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok a következők voltak:

1. CÉL-t kifejező, célhatározói mellékmondatok
2. LEHETSÉGESSÉG-et kifejező elemek: *lehet, fél, megvár* stb.
3. VÉLEKEDÉS-t kifejező predikátumok: *vél, tud, hisz, gondol, alít* stb.
4. SZÜKSÉGESSÉG-et kifejező predikátumok: *nem volt szükség, nincs szükség [rá], tartozik, meghagy* stb.
5. AKARAT-ot kifejező predikátumok: *akar, vár, [az] leszen akarata* stb.

6. MEGENGEDÉS-t, ENGEDÉLYEZÉS-t kifejező predikátumok: *enged, hagy* stb.
7. TILTÁS-t kifejező tartalmak: a beszédcselekvés-értéken alapul (például a főmondatokban szerepel: *ne tudja, ne biztathassa, nem tűrhetem*)
8. DEONTIKUS ÉRTÉKELES-t kifejező predikátum: *illik*
9. SZÁNDÉK-ot, HAJLANDÓSÁG-ot kifejező predikátum: *szándéka volt*
10. HIÁNY-t kifejező predikátum: *nem találunk [olyat]*
11. GONDOSKODÁS-t kifejező predikátum: *viselj gondot [rá]*.

5.2. A *-nA/-nÁ* jeles alakok

A *-nA/-nÁ* jellel létrehozott konjunktívuszi mellékmondatokból csupán tizenkét adat fordult elő a vizsgált anyagban. Érdemes kiemelni, hogy a feltételes mód jelen idejének előfordulását a mellékmondatokban a latin hatás is magyarázhatja. A latin a consecutio temporum szabályait veszi alapul, amely nyomán a főmondat jelen idejű állítmányához a mellékmondatban coniunctivus praesens imperfectum (a magyar felszólító mód), múlt idejű állítmányához coniunctivus praeteritum imperfectum (a magyar feltételes mód jelen ideje) kapcsolódik (E. Abaffy 1983: 171). Magyar nyelvű szövegeinkben erre számtalan példa olvasható. Arra is találunk azonban adatot az eredeti magyar szövegekben, hogy nem a consecutio temporum szabályainak megfelelően szerepel a feltételes mód, például főmondatbeli jelen idő után is megjelenik (E. Abaffy 1983: 172). Ez látható a lentebbi példák esetében is.

Az ilyen típusú konjunktívuszi mondatnál a *hogy* kötőszó kötötte össze a tagmondatokat: a korpuszban 11 adat van erre. Egyetlen alkalommal vonatkozó névmási kötőszó töltötte be a tagmondatkapcsoló szerepet. Ez az adat az áljelzői szerkezeteknek azon típusát jelenti, amikor a vonatkozó mellékmondat célhatározói értelmet fed le (Dömötör 2006: 41, 43). Az első példa (28) a tipikus mintát mutatja, ahol a mellékmondat élén a *hogy* áll, a második mondatban (29) a speciálisabb, vonatkozó névmási kötőszós összekapcsolás olvasható. Figyelemre méltó, hogy mind a két példa esetében a konjunktívuszi mellékmondat környezetében, a főmondatbeli igén is jelentkezik a feltételes mód jele optativus/desiderativus funkcióban.

(28) *Választigen igen örömost akarnám, **hogy ne rettegnék**, de soha reá nem bírhatom magamat.* (Nád. p. 111, 1560)⁶

(29) *(Elfeledtem vala Komlósytul megírnom, hogy mikoron feljössz,) veled hoznál béven fejérruhát, **kivel sebet kötöznének**, mert teljességgel ki fogytunk belőle.* (Nád. p. 65, 1560)

A konjunktívuszi mellékmondatokban öt alkalommal igekötő is tartozott az igéhez. Ezek az elemek minden esetben egyenes szórendű megformálásban fordultak elő, egy közülük pedig megszakított sorrendben tűnt fel. A következők példák ezeket szemléltetik:

(30) *Hol az Miklós Pál fia mellett írsz, hogy **megkegyelmeznék** néki,* (Nád. p. 52–53, 1559)

(31) *És értem az Csányi uram levelébe, hogy Kd azt kívánnája, hogy **fel ne mennék**,* (Nád. p. 111, 1560)

A kutatás harmadik szempontja itt is a főmondati keretkifejezés tanulmányozása volt. Legnagyobb arányban (hétszer) az AKARÁS kifejezése jelent meg, amely életre hívta a mellékmondatban a *-nA/-nÁ* jeles formákat. Ez összefüggésben állhat azzal, hogy alapvetően (a mai magyarban is) bármilyen vágy vagy kívánság jelölése elsősorban a feltételes mód jelével történik, s a jelen esetben további motiváló tényező a konjunktívuszi jelleg. A főmondatban az *akar* és a *vár* igék foglaltak helyet. Például:

(32) *csak alig **várnám**, hogy **hallhatnék** valamit felőled, várom Bosnyákot.* (Nád. p. 8, 1553)

Meghatározó volt még a CÉL kifejezése, a vizsgált anyagban három adat képviselte ezt a típust.

(33) *Hol az Miklós Pál fia mellett írsz, hogy **megkegyelmeznék** néki,* (Nád. p. 52–53, 1559)

Egy-egy adat képviselte a HAJLANDÓSÁG-ot és a TANÁCS-ot kifejező főmondati predikátumokat, amelyek szintén *-nA/-nÁ* jeles konjunktívuszi mellékmondatot hívtak elő.

⁶ A vizsgált anyagban található összes főmondatbeli *akar* predikátum tanulmányozása után megállapítható, hogy kijelentő módban álló *akar* igéhez egy esetet kivéve mindig *-J* módjellel ellátott ige kapcsolódott a mellékmondatban (például: *ha azt akarod, hogy megszabaduljon*, Nád. p. 52–53, 1559), míg feltételes módú *akar* után minden alkalommal feltételes módú igealak jelentkezett a mellékmondatban ((28)-as példa).

- (34) *Az uraimnak odahaza oly módon írtam, hogy mintha eszembe sem volna, hogy ez szüretre **haza mennék**.* (Nád. p. 4–5, 1551)
- (35) *Szóltam Julius doctorral az Ferencz felől. De ű semmiképen nem **adja tanácsul**, hogy **felhozatnájok**, mivelhogy gyermek, és az kicsin gyermekén hamarabb fogna az pestis, hogy nem mint az öregén.* (Nád. p. 63–64, 1560)

A *-nA/-nÁ* jellel megformált kötőmódú mellékmondatokat tehát a következő szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok vonzották:

1. AKARAT-ot kifejező predikátumok: *akar, vár, kíván*
2. CÉL-t kifejező, célhatározói mellékmondatok
3. HAJLANDÓSÁG-ot kifejező predikátum: *eszembe sem volna*
4. TANÁCS-ot kifejező predikátum: *adja tanácsul*.

6. Összegzés

A jelen dolgozat egy esettanulmány keretében arra a kérdésre kereste a választ, hogy a kötőmód középmagyar kori használata mihez, a konstrukció mely sajátosságaihoz kötődhet, azaz a nyelvi tapasztalatban mivel asszociálódhat erősebben: a mondatban szereplő kötőszóval, a főmondati keretkifejezéssel, vagy az ige és a hozzá kapcsolódó igekötő sorrendje lehet jellemző együttállás a nem tényként megjelenített mellékmondati események megkonstruálásában. A tanulmány a *hogy* kötőszó megjelenését vagy nem megjelenését, a kötőmódú mellékmondat szórendjét és a főmondatbeli kulcsszót vizsgálta. A kutatás forrásaként egy 16. századi levelezés, Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya misszilisei szolgáltak. A középmagyar kori szövegben mind a *-J*, mind pedig a *-nA/-nÁ* módjellel megformált kötőmódú alakok megjelentek, de az előbbi lényegesen nagyobb arányú volt: 105 adat *-J* módjellel, 12 pedig *-nA/-nÁ* jellel jött létre. A három vizsgált tényezőből a főmondati predikátum játszott meghatározó szerepet, jellemző volt az, hogy a *hogy* kötőszó megjelent a mellékmondat élén, továbbá az igekötő és az ige tipikusan egyenes szórendben állt a konjunktívuszi mellékmondatban.

A kötőmódot tartalmazó mondatokban nagy arányban a *hogy* kötőszó kapcsolta össze a tagmondatokat. Bár a mai magyarban a konjunktívuszi mellékmondat éléről nem hagyható el, a történeti anyagban előfordult néhány ilyen példa. Ezekben az esetekben vagy nem állt semmilyen, vagy valamely másik (legtöbbször vonatkozó névmási) kötőszó jelentkezett a mellékmondatban. Fontos azonban megjegyezni, hogy míg a *hogy* kötőszó hiányát a mai szinkroniában a generatív szintaxis törlésnek te-

kinti, egy nem szabályalapú, illetve nem-transzformációs keretben ennek feltételezése problematikus. Emellett a történeti adatok nem támasztják alá azt, hogy a kötőszóából szerkesztett elemből lenne levezethető a kötőszó nélküli. A történetiségben a kötőszóhiány úgy is értelmezhető, hogy a grammatikalizációs folyamat egyik kései lépése, a kötelezővé válás még nem következett be az adott szerkezetben.

Napjainkban a konjunktívuszi mellékmondatokban az igekötő és az ige szórendje egyenes, a fordított sorrendű megformálás a felszólító (mag)mondatokat, illetve a felülíró kifejezést tartalmazó mellékmondatokat jellemzi (Imrényi 2017). A vizsgált 16. századi levelek kötőmódú mondataiban az igekötő és az ige egyenes sorrendű létrehozása dominált, de pár esetben szerepelt a fordított szórend is.

A főmondati keretkifejezések elemzése a mai magyar kategorizációval párhuzamos eredményt hozott. A történeti anyagban a kötőmód leggyakrabban a célhatározói mellékmondatokban fordult elő, a főmondatban tipikus az, hogy az *azért* és az *avégre* utalószavak sematikusán kidolgozzák azt a keretet, amelyet a mellékmondat részletez. Hasonlóan a mai magyarhoz, az azonosított keretek olyan fogalmi szerkezetek, amelyek tényleges megvalósulásként nem kezelhető folyamattal asszociálódnak. A kötőmódot megkívánó szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok a következők voltak: LEHETSÉGESSÉG; VÉLEKEDÉS; SZÜKSÉGESSÉG; AKARÁS; MEGENGEDÉS, ENGEDÉLYEZÉS; TILTÁS; DEONTIKUS JELLEGŰ ÉRTÉKELÉS; SZÁNDÉK, HAJLANDÓSÁG; HIÁNY; GONDOSKODÁS és TANÁCS. A felsoroltak között megtalálhatók a mai magyarban is gyakran jelentkező típusok, de ritkán előfordulók is.

A kapott eredmények okainak megértéséhez, magyarázatainak feltárásához a későbbiekben érdemes bevonni a kutatásba további középmagyar kori szövegeket.

Források

JókK. = P. Balázs János (1981), Jókai-kódex. Akadémiai Kiadó, Budapest.
TMK = Történeti magánéleti korpusz: tmk.nyud.hu

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1983), Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Balázs János (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 113–179.
- E. Abaffy Erzsébet (1992), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–182.

- Bácsi Enikő (2021), Hogyan mondták kötőmódban? – Előtanulmány a közép-magyar mellékmondati módhasználatról. In: Dömötör Adrienne (szerk.) – Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.), *Versengő szerkezetek a közép-magyar kor nyelvében. Nyelvtudományi Értekezések 169.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 110–128.
- Chubaryan, Astghik – Karapetyan, Ruzanna (2009), The subjunctive mood: a linguo-cultural approach. *Armenian Folia Anglistika* 5/1–2: 208–213.
- Dömötör Adrienne (1985), Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében. *Magyar Nyelvőr* 109: 337–348.
- Dömötör Adrienne (1985–1986), A függő idézések a XVI. századi levelekben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30: 99–106.
- Dömötör Adrienne (1988), A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben [2. rész]. *Magyar Nyelv* 84: 415–425.
- Dömötör Adrienne (2006), Az áljelzői mellékmondatok a közép-magyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV.* SZTE BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 37–45.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és közép-magyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Farkas, Donka F. (1992), Mood choice in complement clauses. In: Kenesei, István – Pléh, Csaba (eds), *Approaches to Hungarian 4.* JATE, Szeged. 207–224.
- Gugán Katalin (2008), Az egyszerű mondat története. [Kézirat.]
- Gugán Katalin (2017a), Diakrón rondó: tagadás – *hogy*-törlés – igemódosítók – tagadás. In: Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő (szerk.), *Stratégiák és struktúrák. Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára.* JATEPress Kiadó, Szeged. 71–80.
- Gugán Katalin (2017b), A magyar tagadó mondatok szőrendje és a konstans-ráta-hipotézis. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 3.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 91–110.
- Gugán Katalin (2018), Hagyomány és innováció közép-magyar kori bibliafordítások mondattanában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 57–75.
- Haader Lea (1995), Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, tárgyi és háttérzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 506–665.
- Haader Lea (2008), Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.), *Tanulmányok a közép-magyar kor mondattana köréből.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 77–87.

- Hadrovics László (1969), *A funkcionális magyar mondatan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Rita (2004), *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Imrényi András (2017), *Az elemi mondat viszonyhálózata*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–760.
- Kántor Gergely (2010), *A feltételes mód és a felszólító mód használata a kései ómagyarban*. [Kézirat.]
http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/043_kantor_felteteles_felszolito_piliscsaba_kezirat.pdf
- Kántor Gergely (2014), *Az igemódok ómagyar kori funkcióinak változása*. In: É. Kiss Katalin (szerk.), *Magyar generatív történeti mondatan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 73–94.
- Kenesei István (1992), *Az alárendelt mondatok szerkezete*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–723.
- É. Kiss Katalin (2003), *Mondattan*. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 17–186.
- Klemm Antal (1928), *Magyar történeti mondatan*. In: Melich János – Gombocz Zoltán – Németh Gyula (szerk.), *A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/6*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kugler Nóra (2000), *Az igeragozás*. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 104–126.
- Kugler Nóra (2015), *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra (2017a), *A mondat típusok részletes tárgyalása*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Osiris Kiadó, Budapest. 761–805.
- Kugler Nóra (2017b), *Az összetett mondat*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára 4*. Osiris Kiadó, Budapest. 806–895.
- Mauri, Caterina – Sansò, Andrea (2016), *The linguistic marking of (ir)realis and subjunctive*. In: Nuyts, Jan – van der Auwera, Johan (eds), *The Oxford handbook of modality and mood*. Oxford University Press, Oxford. 166–195.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), *Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence*. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Pataki Pál (1984), *A francia subjunctif és a magyar kötőmód*. In: Szépe György (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207–218.
- Péteri Attila (2005), *Mondattípus és mondatmodalitás a német és a magyar nyelvben*. *Magyar Nyelvőr* 129: 218–235.

- Pomozsi Péter (1991), Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. In: Pomozsi Péter – Hegedűs Rita (szerk.), *A konjunktívusz a magyarban. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és hungarológia köréből* 26. ELTE, Budapest. 3–13.
- Prileszky Csilla (1974), A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 473–475.
- Sárkány Fruzsina (2018), A magyar kötőmód jellegzetességei és státusza a magyar mint idegen nyelv oktatásában. *Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture* 1–2: 5–21.
- Simonyi Zsigmond (1877), A magyar igemódok alkalmazása. *Magyar Nyelvőr* 6: 529–539.
- Simonyi Zsigmond (1881), A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete. II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Stojaković, Nataša (2020), Subjunctive vs. indicative: A new perspective. In: *The Third International Conference on English Language, Literature, Teaching and Translation Studies – CELLTTS*, 28–29 September 2018. Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. https://www.researchgate.net/publication/338686444_Subjunctive_vs_indicative_A_new_perspective
- Szarka Péter (2000), Van-e kötőmód a magyarban? *Hungarológia* 2: 249–259.
- Szili Katalin (2012), A felszólító módról pragmatikai aspektusból II. *Magyar Nyelvőr* 136: 13–31.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2017a), Az ige jelentése. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Osiris Kiadó, Budapest. 310–352.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) (2017b), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tompa József (1961), Az igeragozás. In: Tompa József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 482–514.
- Tóth Enikő (2003), A magyar kötőmódról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 617–626.
- Tóth Enikő (2005), Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról. In: Sinkovics Balázs (szerk.), *LingDok4. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 175–193.
- Tóth Enikő (2014), The imperative and the subjunctive proper: two distinct grammatical moods in Hungarian. *Argumentum* 10: 631–644.
- Trón Viktor (2001), A *hogy* kötőszós mellékmondat. In: Kálmán László (szerk.), *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 159–179.
- Turi Gergő (2009), Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 5: 25–38.
- H. Varga Márta (2020), Igemód és mondatmód. A felszólító mód és a kötőmód („a mellékmondati felszólító mód”) összefüggései a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 144: 441–459.
- Yoon, Suwon (2011), 'Not' in the mood: the syntax, semantics, and pragmatics of evaluative negation. Doktori (PhD) értekezés, University of Chicago.